

О. Є. Фіалко

БОЙОВІ СОКИРИ АМАЗОНОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СКІФІЇ

У статті розглядається одна з найменш популярних категорій озброєння скіфського війська — залізні бойові сокири, знайдені у поховальних комплексах воївниць на теренах Північного Причорномор'я.

Ключові слова: зброя, сокири, поховання, амазонки, Європейська Скіфія.

Одним із важливих елементів матеріальної культури номадів Північного Причорномор'я, що відігравали головну роль у війні та військовій справі, є зброя. Комплекс озброєння скіфського війська був оптимальним для ведення бою як у пішому, так і у кінному порядку. Номади доби раннього заліза використовували зброю, що розрізнялася за принципом дії (колюча, рубляча, ударна, метална), за призначенням (для ближнього або далекого бою) і за конструктивними особливостями (клинкова, деревкова та механічна зброя). На їхньому озброєнні були луки зі стрілами, списи та дротики, праща, мечі та кинджали, бойові сокири, клевці, чекани та булави. При цьому, за археологічними знахідками зі степових курганів (Черненко и др. 1986), далеко не всі види зброї були однаково популярними у середовищі скіфських воїнів. Пріоритетною була далекобійна метална зброя, в той час як серед зразків ближнього бою надавалась перевага мечам та кинджалам — тобто рублячо-колючим за принципом дії. Розгляд особистої зброї з поховань на теренах Європейської Скіфії дозволяє дійти висновку, що бойові сокири належали до одного з найменш популярних її видів.

Сокири як вид зброї, принцип дії. Сокири, з моменту своєї появи і майже до тепер, є універсальними знаряддями, які використовув-

вались і як господарський інструмент, і як зброя (Бехайм 1995, с. 549). Вони складаються з двох частин. У скіфів це залізна частина (корпус) з отвором (провушиною) — власне сокира, та дерев'яне сокирище, що вставлялося в її отвір. З черговою появою нових технологічних процесів ускладнювалась і морфологія самої сокири.

Цікаві спостереження щодо еволюції форми бойових сокир у часі та варіантів характеру їхнього застосування у різних арміях світу залишив хранитель імператорського зібрання зброї у Відні Венделін Бехайм. За його спостереженнями, в залежності від розміру, сокирою могли користуватися однією або двома руками. Спочатку бойова була зброєю піхоти, втім, з удосконаленням захисного обладунку, нею почали користуватися й вершники. У пізніший час (15 ст.) вершники зазвичай мали сокири з коротким (до 60 см) сокирищем, які возили підвішеними до сідла. Невеликі за розміром сокири використовували і як металну зброю (Бехайм 1995, с. 265—268, 549).

Сокири на озброєнні скіфського війська. Стосовно скіфських сокир зауважу, що у науковій літературі розглядалися чи згадувалися різні аспекти вивчення цієї категорії зброї номадів Північного Причорномор'я: генезис, призначення (або функціональне навантаження), типологія, технологія виробництва, відповідність художнім зображенням різного характеру, хронологічні відмінності, зв'язок із соціальною ієрархією, культове шанування тощо (Іллінська 1961; Ильинская 1982; Мелюкова 1964; Погребова 1969; Шрамко Б. та ін. 1970; Шрамко І 1989; Шульц 1976; Вознесенская, Недопако 1978; Черненко 1980; Грицюк 2009; Шелехань 2010, 2012а, 2012б, 2016; Nikonov 2014; Никоноров 2015 та ін.).

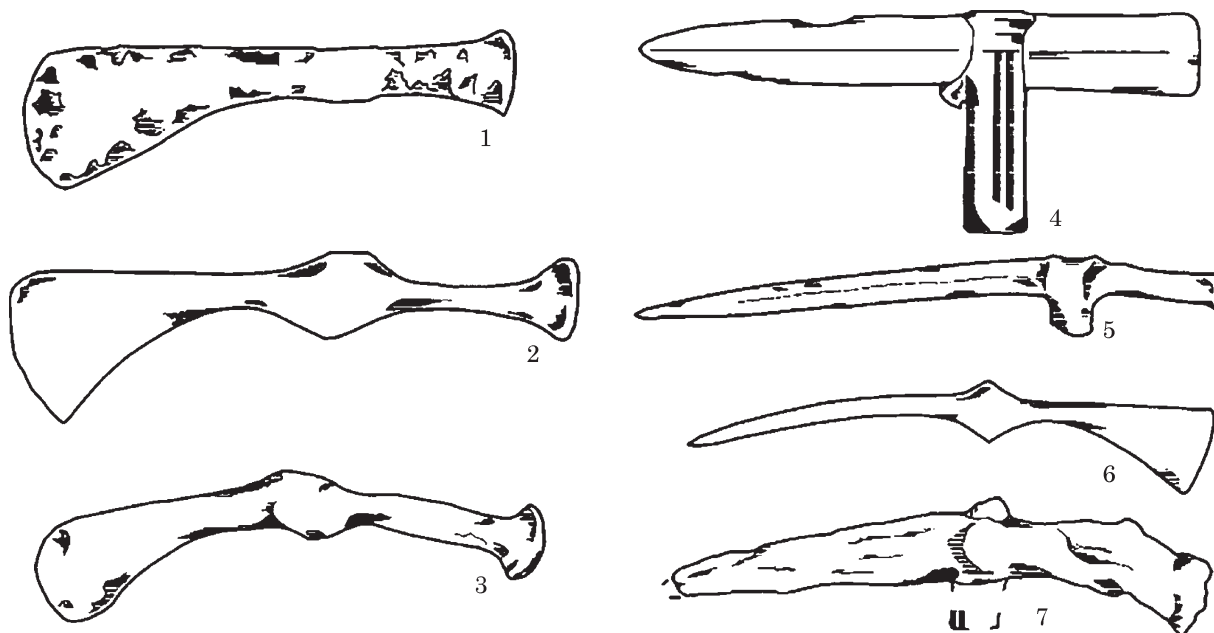

Рис. 1. Типи ударно-рублячої зброї: 1–3 — група 1, бойові сокири; 4–7 — група 2, чекани (за: Шелехань 2012а)

Зображення скіфських бойових сокир відомі за витворами торевтики та кам'яною скульптурою. При цьому на предметах торевтики їх зазвичай зображували однолезовими, в той час як на антропоморфних стелах репрезентовані різні типи цієї зброї: рівноплечі бойові сокири, короткообушні, сокири-молотки та клевці (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 71; Грицюк 2009, с. 72).

З поховальних комплексів на теренах Європейської Скіфії походить відносно небагато бойових сокир. За різними авторами їх кількість визначається від близько 50 (Іллінська 1961; Синика, Тельнов 2014, с. 358) чи 60 (Мелюкова 1964, с. 65–66; Черненко 1980, с. 88) до понад 100 од. (Сегненко 1983, р. 19; Грицюк 2009, с. 72). При цьому превалюють знахідки з лісостепових теренів (Іллінська 1961; Мелюкова 1964, с. 66; Шелехань 2012а, с. 9–10). Така незначна кількість бойових сокир (відносно інших видів зброї) у похованнях номадів дозволила А. І. Мелюковій дійти висновку про другорядне їх значення у скіфському військовому побуті (Мелюкова 1964, с. 66).

У питанні належності сокир скіфів до робочих чи бойових погляди дослідників дещо різняться. Бойову сокиру вирізняють: за В. А. Іллінською (1961, с. 29) насамперед відносно невелика масивність та відсутність слідів спрацьованості на обуху; за А. І. Мелюковою (1964, с. 66), до вище означеного додається локалізація у просторі поховального комплексу (вздовж правого стегна небіжчика); за І. Б. Шрамко (1989, с. 149; 1994, с. 43–46), яка приділяла особливу увагу технології виготовлення різних типів металевих знарядь, специфіка виробничого процесу. Підсумовуючи наявні варіанти критеріїв виокремлення бойових сокир, О. В. Шелехань (2012а, с. 4–5) запропонував враховувати чотири основні озна-

ки: 1) стрункі пропорції при складному профілі з вузьким лезом; 2) техніку виготовлення з акцентом на лезо; 3) розміщення в могилі відносно небіжчика (праворуч, руків'ям уздовж стегна); 4) наявність слідів спрацьованості на лезі (а не на обуху). Приймаючи в цілому такі критерії виділення саме бойових сокир, все ж зауважу, що відносно локалізації у просторі могили існують і інші варіанти. Приміром, у центральному похованні Бердянського кургану набір із п'яти сокир висів на залізному гаку, вбитому в стінку поховальної камери (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 147; Мурзін, Фіалко 1998, с. 107), а в могилі 43 ґрунтового некрополя поблизу с. Миколаївка сокиру встромили у підлогу біля правого ліктя небіжчика (Мелюкова 1975, с. 91; Бессонова 1984, с. 8, 21). У похованні 3 кургану 108 могильника Мамай-Гора сокира лежала поперек правого передпліччя чоловіка (Андрух 2001, с. 165), у похованні 1 кургану 2 поблизу с. Червоний Поділ сокиру покляли у куті могили разом із комплектом захисного обладунку (Полин 1984, с. 108); під стінкою (фактично за головою) разом з дротиком лежала сокира у похованні 13 Скелянського ґрунтового могильника (Попандопуло 2011, с. 36). То ж говорити про жорсткий регламент розміщення цього виду зброї (втім як і інших видів) у могилі навряд чи правомірно, радше йдеться про пріоритетність локалізації.

Досі існувало три варіанти типології скіфських сокир: перша була запропонована В. А. Іллінською, друга (дещо удосконалена) А. І. Мелюковою, третя — Є. В. Черненком¹. Нещодавно, врахувавши певні недоліки кожного з цих варіантів

1. Докладний аналіз цих типологій представлений у спеціальній статті О. В. Шелеханя (2012а, с. 3–5), тому зупинятися на цьому тут немає сенсу.

Рис. 2. Зображення амазонок із сокирами на творах давньогрецького мистецтва

і зауваження з цього приводу В. М. Грицюка, а також залучивши ширше коло артефактів, О. В. Шелехань запропонував свій варіант типологічного розподілу цього виду зброї. Отже, ударно-рублячу (або ударно-пробивну) деревкову зброю поділено ним на дві основні групи: сокири і чекани (рис. 1). **Група 1** (бойові сокири) поділена на три відділи: *1 відділ* — клиноподібні з виїмкою в основі; *2 відділ* — легкі двох типів: з прямою або вигнутою спинкою; *3 відділ* — дволезові двох типів: симетричні та асиметричні. **Група 2** (чекани) поділена на два відділи: *1 відділ* — власне чекани — з прямим профілем бойової частини; *2 відділ* — клевці вигнутого профілю трьох типів: з лопаттю на тильній стороні; грацильні вигнутого профілю, ромбічні в перетині; масивні такого ж профілю і перетину (Шелехань 2012а, с. 5–6).

Довжина дерев'яного руків'я більшості сокир наближається до 50 см, утім в окремих випадках вони були і довшими, приміром, до 71 см як от у келермеської сокири (Грицюк 2009, с. 73).

Бойові сокири відомі в поховальних пам'ятках скіфів 7–2 ст. до н. е. При цьому, за спостереженнями О. В. Шелеханя, існували певні морфологічні відмінності залежно від їхньої хронологічної приналежності: в 7–6 ст. до н. е. побутували масивні сокири клиноподібної форми та невеликі переважно прямого профілю з молоточкоподібним обухом та широкою відтягнутою лопаттю; для більш пізнього періоду характерні вигнуті, слабо профільовані зразки з вузькою лопаттю. При цьому знахідки ранніх зразків (середини 7 — третьої чверті 6 ст. до н. е.) корелюються переважно з пам'ятками Лісостепу, в той час як більш пізні екземпляри (другої половини 5—4 ст. до н. е.) концентруються в центральній частині теренів Європейської Скіфії (Шелехань 2012а, с. 9; с. 16).

До останнього часу вважалося, що цей вид зброї маркує лише чоловічі скіфські поховання. Приміром, К. П. Бунятян віднесла сокири (поряд з точильними каменями і деталями кінської вуздечки) до т. зв. чистих ознак чоловічого

інвентарю і, відповідно, чоловічого поховального комплексу (Бунятян 1985, с. 67, 69). Утім, наявність сокир, а іноді і елементів кінського спорядження, у низці поховань жінок ставить під сумнів таке твердження.

Поховання скіфських амазонок із сокирами. Чимало античних авторів, які певною мірою зверталися до подій у Північному Причорномор'ї, зберегли відомості про амазонок. Серед багатоманітних даних етнографічного характеру в їхніх творах містяться нотатки і про військовий побут, і про зброю. Приміром, за інформацією Піндара в «Німейських одах» (III, 38) і Страбона (XI, 5. 1) озброєння воїниць складало луки зі стрілами, дротики, списи, сокири і невеликі легкі щити у формі півмісяця. А в листі Александра Македонського до матері, серед іншого спеціально зазначається, що амазонки використовували срібні сокири (Callisthenes. III, 26).

Зброя ближнього бою ніби не була властивою для амазонок. Однак витвори грецького мистецтва репрезентують воєвничих дів не лише зі списами, луками та пращею, але й із мечами та сокирами (що цілком відповідає наративним джерелам). Найбільш виразно зображували зброю, зокрема і сокири, в руках амазонок різьблярі каменю та вазописці (рис. 2).

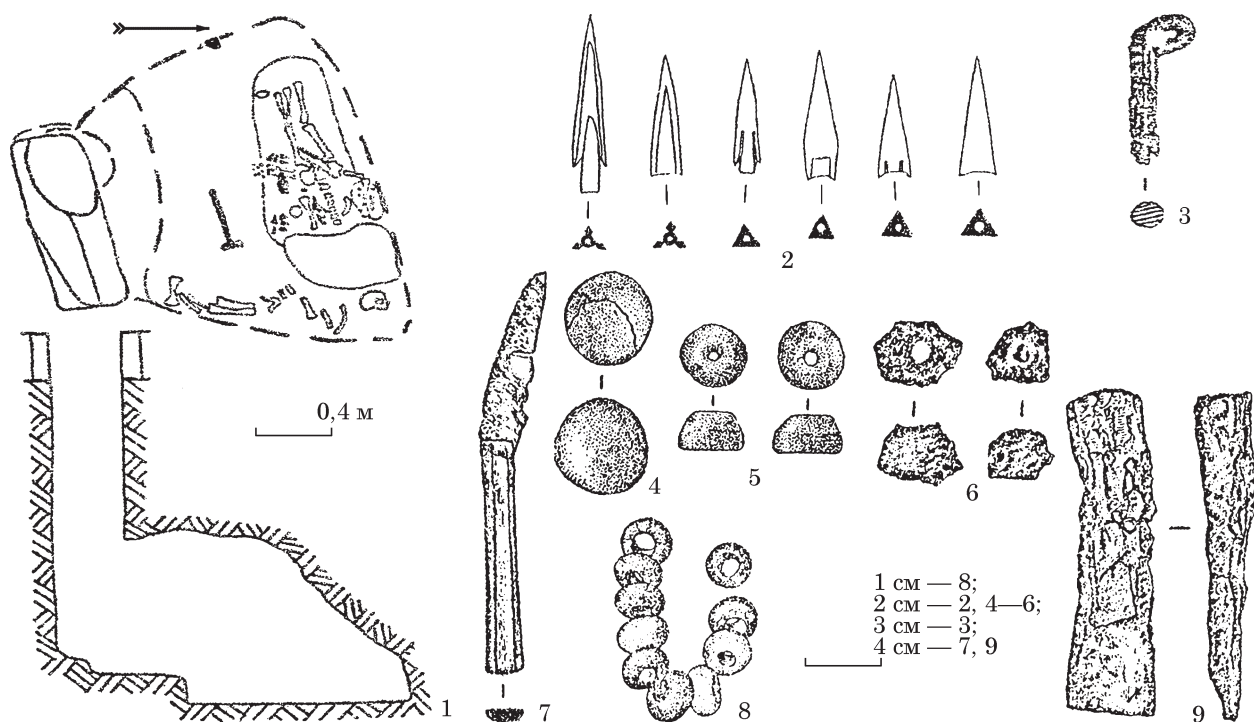

Рис. 3. С. Володимирівка, курган 3, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2–9 — набір інвентарю

За археологічними матеріалами, бойові сокири знайдені лише у шести (2 %) жіночих могилах (Fialko 2017, р. 36): двох у Нижньодніпровській степовій групі і чотирьох у Нижньодністровській степовій групі.

Нижньодніпровська степова група.

1. Курган 3 поховання 1 біля с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької обл. У кургані (висотою 0,5 м при діаметрі 20 м) було відкрито єдине скіфське поховання, оточене ровом із двома перемичками. Поховання 1 (основне) здійснене в ямі з підбосом (рис. 3: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,9 × 0,7 м; глибиною 3,65 м, зі сходинкою під західною стінкою. У заповненні вхідної ями виявлено розбиту антропоморфну стелу, яка спочатку могла перекривати вхід до камери, влаштованої у північній стінці вхідної ями. Камера трапецеоподібної у плані форми, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами (2,0–3,3) × 2,1 м, підлога на глибині 3,9 м. Поховання пограбоване.

Верхню частину кістяка частково порушено грабіжниками. Небіжчик лежав під північною стінкою на підстилці (шкіра перекрита повстю?), на лівому боці із зігнутою в лікті правою рукою і злегка зігнутими в колінах ногами, головою на схід. У південному кутку лежали залишки напутьної їжі та фрагмент ланки залізних вудил. У могилі знайдено: 59 бронзових наконечників стріл (21 біля лівого плеча; 13 біля правого стегна; 24 розкидані по дну навколо кістяка або в заповненні; один застряг між поперековими хребцями); дерев'яну дощечку з білилами біля лівого плеча; браслет із 83 скля-

них одноколірних намистин на зап'ясті лівої руки; пару срібних ворварок ліворуч біля тазових кісток, дві залізні ворварки біля правого ліктя; залізний ніж із кістяною ручкою між ногами. Залізна бойова провувша сокира лежала ліворуч від кістяка (за межами підстилки), на рівні плеча, дерев'яним руків'ям донизу (рис. 3: 2–9).

Сокира злегка вигнутого профілю, з прямокутним обухом і лезом, що розширюється (рис. 3: 9; 9: 2). Довжина сокири 16,5 см, ширина в центральній частині ≈ 3,0 см, ширина леза 4,2 см, довжина дерев'яного сокирища 67 см (Полин, Кубышев 1997, с. 27–29).

Поховання датоване 4 ст. до н. е. (Черненко і др. 1986, с. 50; Полин, Кубышев 1997, с. 40).

2. Поховання 13 ґрунтового могильника біля с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл. Здійснено в катакомбі підвійного типу (рис. 4: 1). Вузька вхідна яма частково зрізана траншеєю часів Другої світової війни. Окремі камені порушеного закладу виявлено на глибині 0,55 м. Вхідна яма розмірами 1,8 × 0,3 м, орієнтована за лінією захід—схід із незначним відхиленням. У південній частині влаштовано овальну в плані камеру, орієнтовану паралельно вхідній ямі. Розміри її 2,8 × 1,05 м, підлога на глибині 1,3 м. Поховання не пограбоване.

Є сімейною усипальницею, що використовувалася двічі. Спочатку тут було поховано чоловіка 35–40 років¹, кістки скелета якого згодом зсунули під південну стінку, де вони безладно лежали (тобто його м'які тканини

1. Статевовікові визначення к. і. н. Л. В. Литвинової (2011, с. 105–106).

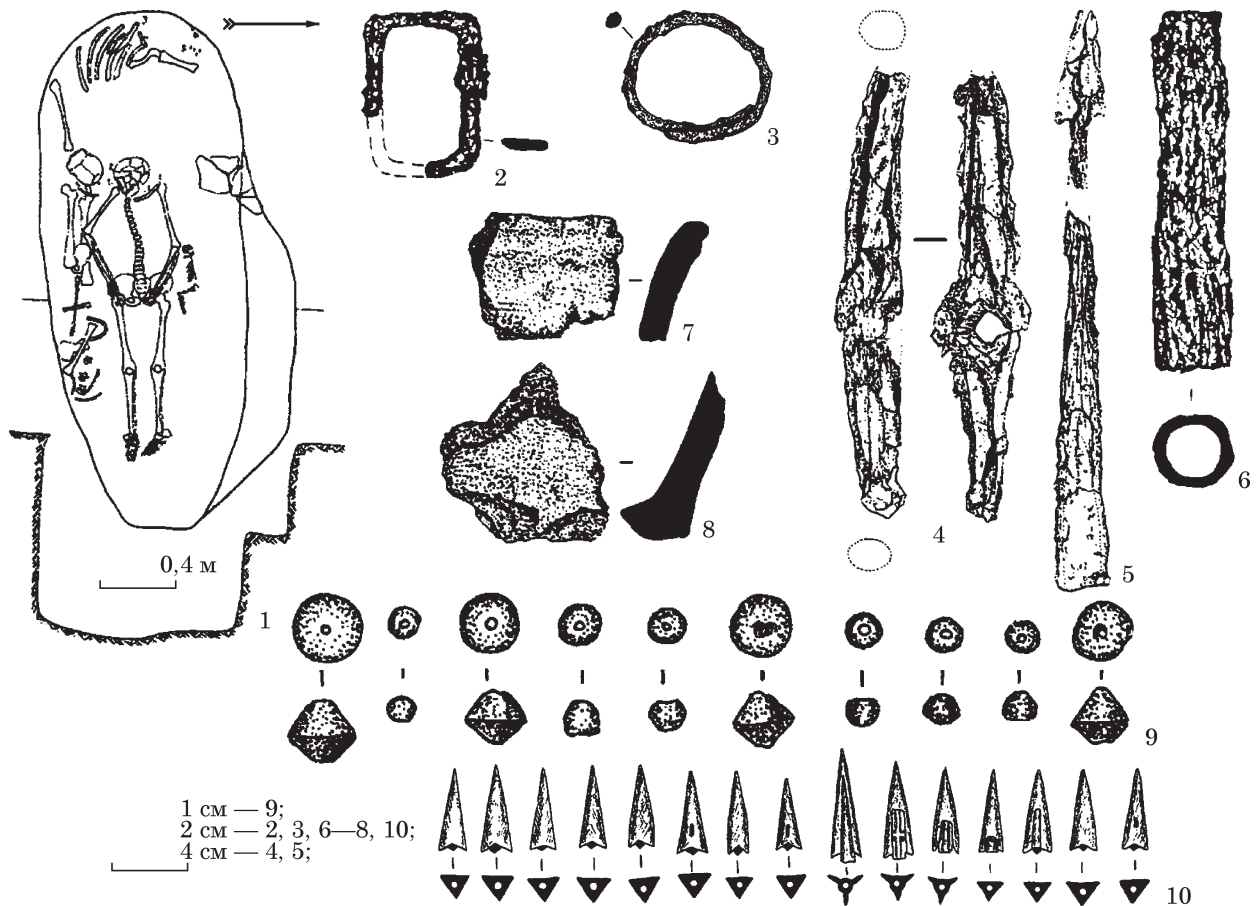

Рис. 4. С. Скельки, могила 13: 1 — план і перетин поховання; 2–6 — набір інвентарю

вже розклалися). Це свідчить про значний проміжок часу між двома захороненнями. Жінку 25–30 років поклали в центрі камери випростано на спині, головою на захід. Кисті зігнутих у ліктях рук лежали на тазових кістках. Вздовж лівого передпліччя жінки скорчено на правому боці лежало немовля. Під західною стінкою камери (в узголів'ї жінки) лежали залізні дріт, вток та сокира ¹, і зверху на них напутня м'ясна їжа (збереглися кістки бичка?). Ближче до південно-західного кута розміщувалися 15 бронзових наконечників стріл та залізна пряжка. В області шиї жінки збереглися 10 скляних намистин, під правою скронею — бронзова сережка. Крім того, в камері знайдені фрагменти ліпної та гончарної посудин (рис. 4: 2–10).

Сокира злегка вигнутого профілю, з вузьким лезом, ромбоподібна у провушній частині, з коротким (?) обухом. Лезо обламане (рис. 4: 4; 9: 3). Довжина вцілої частини 20,5 см, ширина в центральній частині 4,5 см (Попандопуло 2011, с. 35–38; Фіалко 2013, с. 214–216).

Поховання датоване кінцем 5–4 ст. до н. е. (Попандопуло 2011, с. 88).

1. Ця зброя, як і решта речового супроводу, на мою думку, співвідноситься із пізнішим жіночим похованням. Докладну аргументацію з цього приводу наведено раніше (див.: Фіалко 2013, с. 219).

Нижньодністровська степова група.

До цієї групи залучено чотири поховання з одного могильника, розкопаного біля с. Глине Слободзейського р-ну Молдови.

3. *Курган 14 поховання 2.* У кургані (висотою 1,3 м при діаметрі 26 м) було відкрито два скіфських поховання та кільцевий рів із однією (?) перемичкою. Поховання 2 (бічне?) ² здійснене у катакомбі (рис. 5: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,7 × 1,0 м; глибиною 3,25 м, з материковими уступами вздовж довгих стін. Перед входом у дромос лежав кістяк собаки. Вхідну яму з камерою поєднував короткий дромос, розмірами 0,5 × 0,7 м, орієнтований за лінією північний захід—південний схід, із сходинкою 0,15 м заввишки. Поховальна камера трапецієподібна в плані, орієнтована за лінією північний схід—південний захід, розмірами 2,45 × (0,8–1,15) м, висотою до 1,1 м, підлога на глибині 3,45 м. Поховання не пограбоване.

2. Автори монографії визначають це поховання як впускне, проте за кресленнями — його розташуванням відносно викиду, воно імовірно було бічним і синхронним основному (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 136, рис. 54).

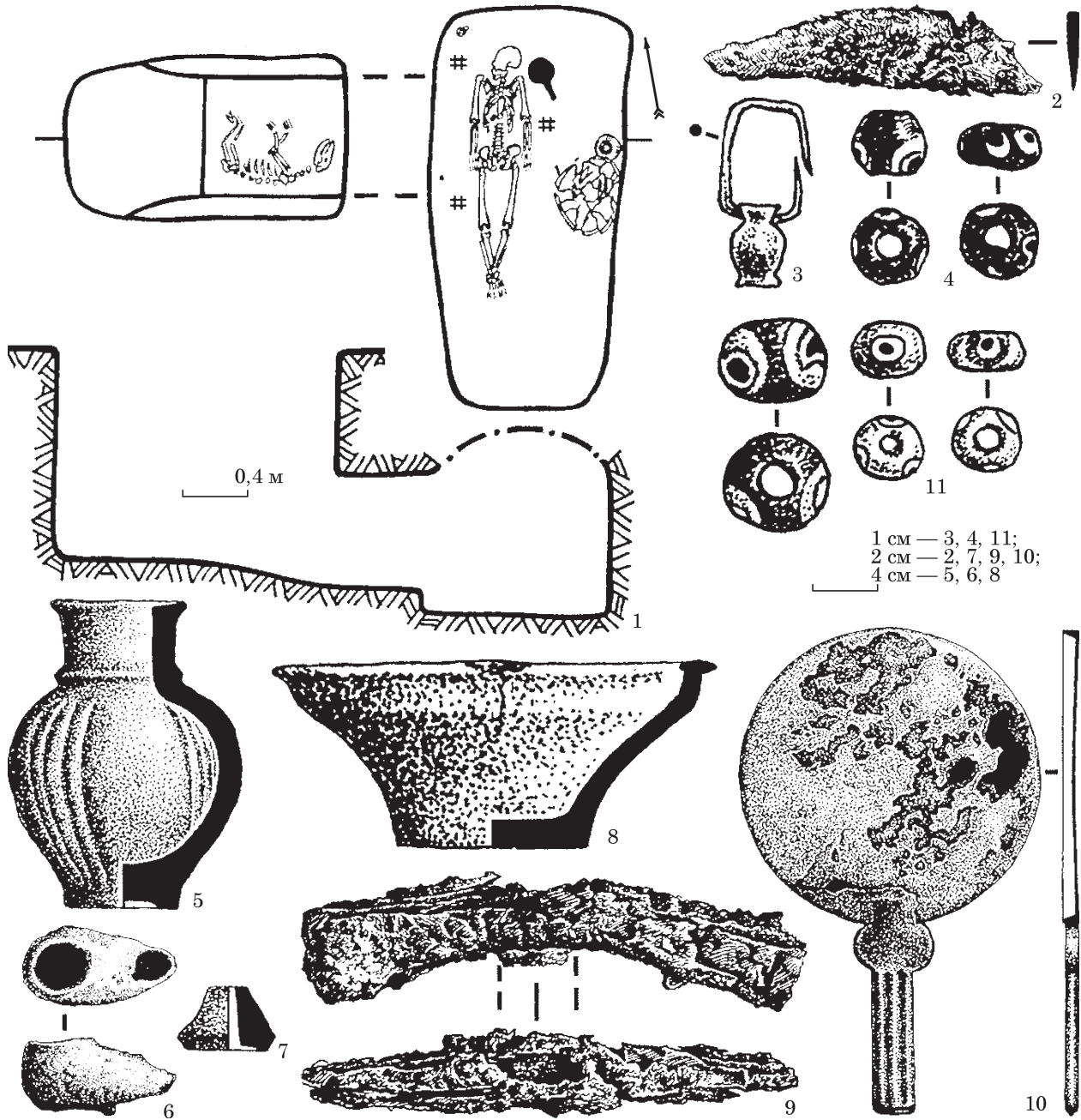

Рис. 5. С. Глине, курган 14, поховання 2: 1 — план і перетин поховання; 2–11 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

Кістяк жінки віком понад 20 років¹ лежав ближче до західної стінки на рослинній підстильці, випростано на спині, зі схрещеними ногами, головою на північний схід. У могилі знайдено: у північно-західному кутку — ліпний сіроглиня-

ний одноріжковий світильник; на рівні правого стегна — керамічне прясельце; на за'ястях браслети зі скляних намистин (на правому з двох, на лівому з трьох); обабіч черепа, біля скронь — парні срібні дротяні сережки з амфороподібними підвісками; біля лівого плеча — бронзове дзеркало з боковою ручкою. Під східною стінкою, на рівні лівого стегна стояли сіроглиняні ліпні посудини (миска з кістками від жертвовної їжі та курильниця), і поруч залізні сокира та ніж із дерев'яною ручкою (рис. 5: 2–11).

Сокира дволезова, дугоподібна. Клинки плавно поширюються від прямокутної провущини (рис. 5: 9). Довжина 14,6 см, ширина лез 2,2 і 2,6 см.

1. Усі вікові визначення небіжчиків з цього могильника належать доктору біології С. Лукашик (Познань), при цьому статевої приналежності визначено авторами монографічного видання матеріалів на підставі поховального інвентарю (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 80). Тож у двох випадках — поховання 3 кургану 54 і поховання 1 кургану 26 — саме через склад речового супроводу наші визначення статі небіжчиків відрізняються.

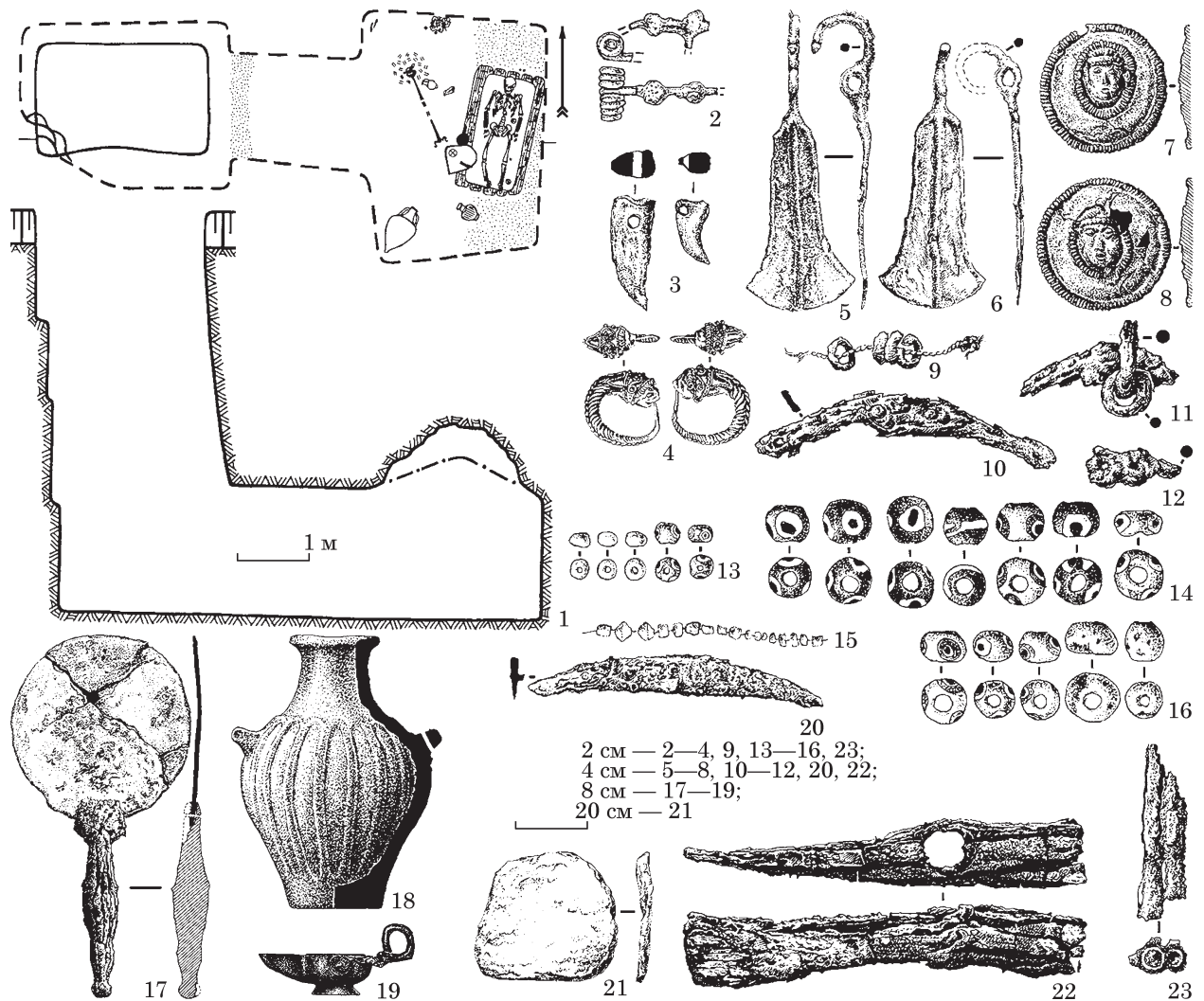

Рис. 6. С. Глине, курган 31, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2–23 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

Поховання датоване останньою чвертю 3 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 129, 136–138, 965).

4. *Курган 31 поховання 1.* У кургані (висотою 0,65 м при діаметрі 13,5 м) було відкрито одне скіфське поховання. Поховання 1 (основне) здійснене у катакомбі (рис. 6: 1). Вхідна яма, підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією захід—схід, розмірами 2,83 × 2,3 м; глибиною 5,5 м, з чотирма сходинками у південно-західному кутку. У східній стінці влаштований вхід до підпрямокутного у плані дромосу, орієнтованого за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,83 × 1,6 м, висотою 1,8 м. Камера підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією північ—південь, розмірами 3,43 × 2,5 м, висотою 2,2 м, підлога на глибині 5,5 м. На склепінні та стінах зберігся врізаний орнамент, що імітував каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Жінка віком менше 20 років лежала на дерев'яному настилі, під східною стінкою, випростано на спині, головою на північний схід. У могилі знайдено: у узголів'ї, за настилом, два

керамічні прясельця; біля скронь парні золоті сережки з головками левів; під нижньою щелепою — 13 золотих напівсферичних аплікативних бляшок і нижче намисто з 11 різнокольорових скляних намистин, двох підвісок з кігтів птахів та 157 різнокольорових бісерин; ліворуч на грудях і біля лівої стопи — по шматку яскраво-червоного реальгару; на лівому плечі — бронзову дротяну середньолатенську фібулу; на зап'ястях — браслети зі скляних намистин (на правому із семи, на лівому із п'яти); біля лівого стегна — два залізні трилопатеві наконечники стріл. На рівні правого коліна на настилі були: кам'яна плитка і зверху на ній залізна однолезова сокира, поруч бронзове дзеркало з бічною залізною ручкою. У північно-західному кутку лежали рештки жертвовної їжі; під північною стінкою — деталі вуздечки (два бронзові налобники, дві пари залізних вудил, дві пари залізних С-подібних псаліїв, залізні трензельні кільця (збереглося одне), бронзова S-подібна пряжка, п'ять нагрудних бронзових блях з рельєфним зображенням, 486 кільцевих пронизок); ближче до гирла зберігся тлін від

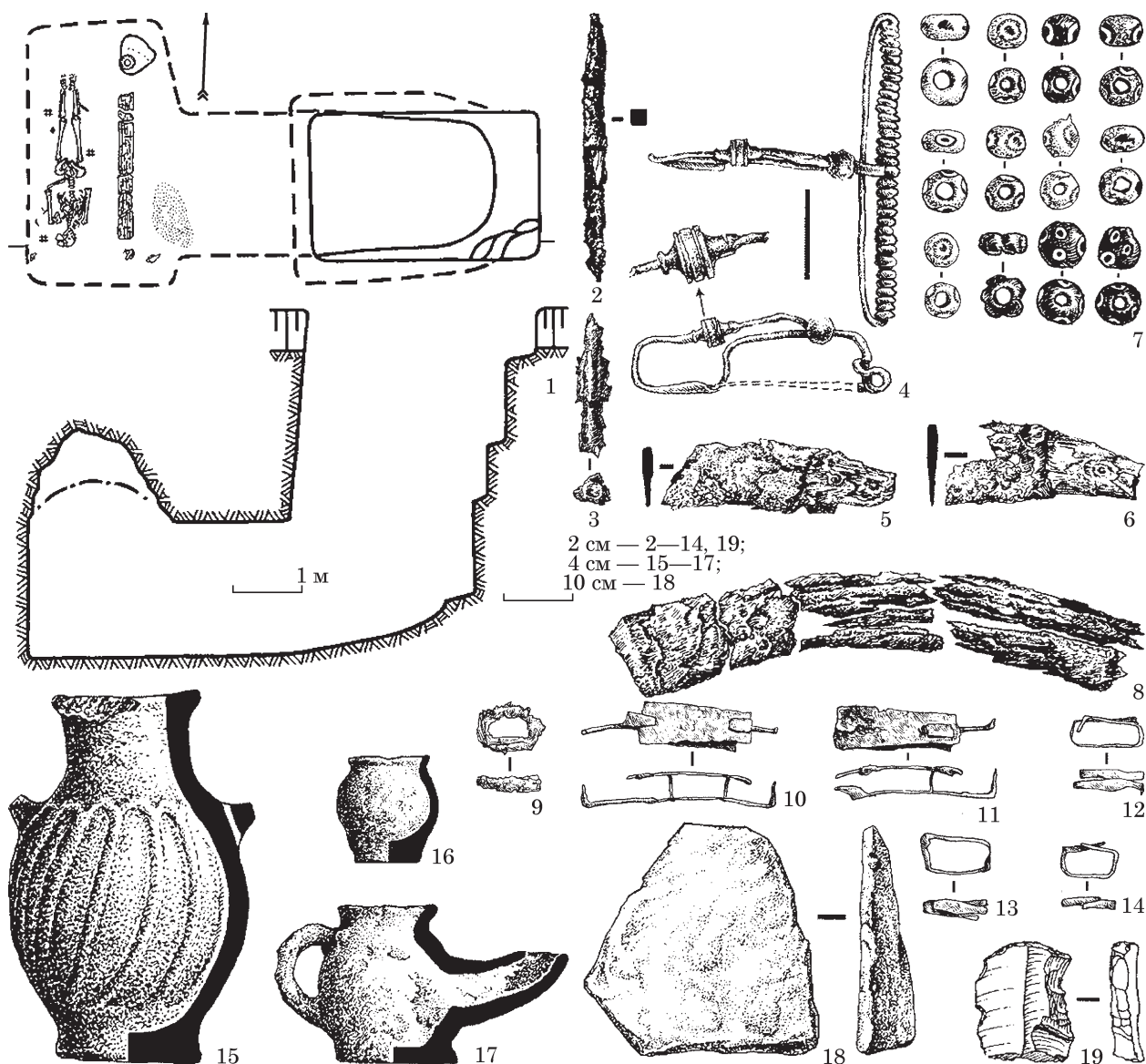

Рис. 7. С. Глине, курган 54, поховання 3: 1 — план і перетин поховання; 2–19 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Сеника 2016)

овального дерев'яного щита (розмірами 0,65 × 0,5 м); у центральній його частині виявлено чашку залізного канделябра з бронзовим одноріжковим світильником усередині, гончарний глечик і кістку від жертвовної їжі із залізним ножом із дерев'яною ручкою; у ногах, за межами настилу — ліпну сіроглиняну курильницю, у південно-західному кутку — синопську червоноглиняну амфору (рис. 6: 2–23).

Сокира однолезова, слабодугоподібної форми. Витягнутий вузький клинок плавно розширюється від округлого проуха до лека. Обух короткий і масивний, прямокутний у перетині (рис. 6: 22; 9: 5). Довжина сокири 21,7 см, ширина лека 3,6 см, розмір перетину обуха 2,7 × 2,5 см.

Поховання датоване в межах середини 10-х рр. 3 — 90-х рр. 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Сеника 2016, с. 209–215, 965).

5. Курган 54 поховання 3. У кургані (пляма діаметром 12 м) було відкрито три скіфських

поховання. Поховання 3 (основне) здійснено у катакомбі (рис. 7: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією південний захід—північний схід, розмірами 2,8 × 2,2 м; глибиною 3,95 м, мала чотири сходинки у південно-східному кутку. Прямокутний у плані дромос, орієнтований за лінією південний захід—північний схід, розмірами 1,3 × 1,6 м, висотою 1,5 м. Підпрямокутна в плані камера, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 3,0 × 1,7 м, висотою до 2,0 м, підлога на глибині 4,0 м. На склепінні та стінах зберігся врзаний орнамент, що імітував каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Кістяк жінки 20–35 років, лежав під західною стінкою на підстилці зі шкіри випростано на спині, головою на південний схід. Кисть зігнутої під кутом 180° правої руки притиснута до плеча, кисть лівої руки лежала на крилі таза.

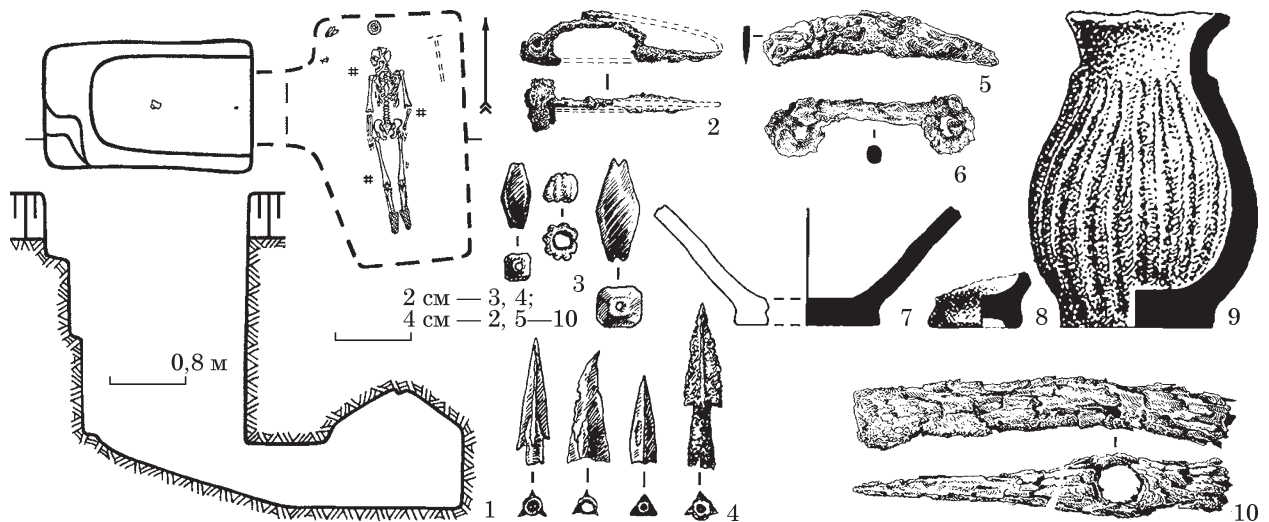

Рис. 8. С. Глине, курган 26, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2–10 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

У могилі знайдено: браслет із 12 скляних намистин на правому зап'ясті; бронзову дротяну середньолатенську фібулу і залізний ніж з дерев'яною ручкою біля лівого плеча; крем'яний вкладиш ножа ліворуч на тазових кістках; біля лівого стегна — 11 залізних трилопатевих наконечників стріл та залізне сагайдачне шило; біля правої гомілки — залізну сокиру; у південно-східному кутку — ліпний сіроглиняний одноріжковий світильник і кістки від жертвовної їжі із залізним ножем; під південно-західним кутком — ліпну сіроглиняну чашку; у північно-східному кутку — пісковикову плитку з ліпною чорноглиняною курильницею зверху та деталями вуздечкового ремня — п'ятьма бронзовими та двома залізними обіймами (рис. 7: 2–19). Сокира однолезова дугоподібна, розпалася під час розкопки (рис. 7: 8; 9: 4). Довжина близько 22 см, ширина леза близько 3,0 см.

Поховання датоване першою половиною 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 333, 337–341, 966).

6. *Курган 26 поховання 1.* У кургані (пляма діаметром 8,0 м) було відкрито одне скіфське поховання. Поховання 1 (основне) здійснене у катакомбі (рис. 8: 1). Вхідна яма, трапецієподібна в плані, орієнтована за лінією захід—схід, розмірами 2,1 × (1,2–1,4) м; дно на глибині 3,15 м, з двома сходинками у південно-західному кутку. У східній стінці влаштований вхід до трапецієподібного у плані дромосу, орієнтованого за лінією захід—схід, розмірами 0,7 × (0,75–0,95) м, висотою 0,7 м. Камера підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією північ—південь, розмірами 2,6 × 1,55 м, висотою 1,2 м, підлога на глибині 3,3 м. На склепінні та стінах камери прокреслений орнамент, що імітує каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Кістяк жінки 20–35 років лежав у центрі камери на підстилці, випростано на спині з розворотом на правий бік, головою на північний

захід. Нижні частини гомілок та ступні покривали щільні фрагменти шкіряного взуття. У могилі знайдено: під північно-західним кутком залишки жертвовної їжі і нижче залізні двочасні вудила; за черепом ліпну сіроглиняну курильницю; ліворуч від черепа, ближче до східної стінки — залізну однолезову сокиру; біля лівої ключиці — три фігурні скляні намистини та нижче залізну дротяну середньолатенську фібулу, на лівому крилі таза поперек — залізний ніж із дерев'яною ручкою; біля лівого стегна — вісім наконечників стріл (п'ять залізних і два бронзові трилопатеві, та один бронзовий тригранний; рис. 8: 2–10).

Сокира однолезова, дугоподібної форми. Витягнутий клинок плавно розширюється від округлого провуха до вузького леза. Обух короткий, підпрямокутний у перетині (рис. 8: 10; 9: 6). Довжина сокири 19,0 см, ширина леза 3,0 см, розмір перетину обуха 2,6 × 2,2 см.

Поховання датоване останньою чвертю 3 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 193–195, 965).

Контекст знахідок. Наведені вище поховальні комплекси воївниць збереглися у не потривоженому стані, тільки один з них (курган 3 поховання 1 біля с. Володимирівка) зазнав часткового пограбування — порушена лише верхня частина кістяка, при цьому майже всі речі залишилися на своїх місцях.

З огляду на задовільну збереженість артефактів, можна говорити про їхню типологію. Всі вони залізні. П'ять з них однолезові (або односичні), злегка вигнутого профілю, з чотиригранним обухом, дещо розширеною провухною частиною та прямим лезом (рис. 9: 2–6). Довжина сокир варіюється в межах 16,5–22 см. І лише одна сокира (курган 14 поховання 2 біля с. Глине) дволезова (або двосична), вона також вигнутого профілю, з трапецієподібними клинками, які плавно розходяться від підпря-

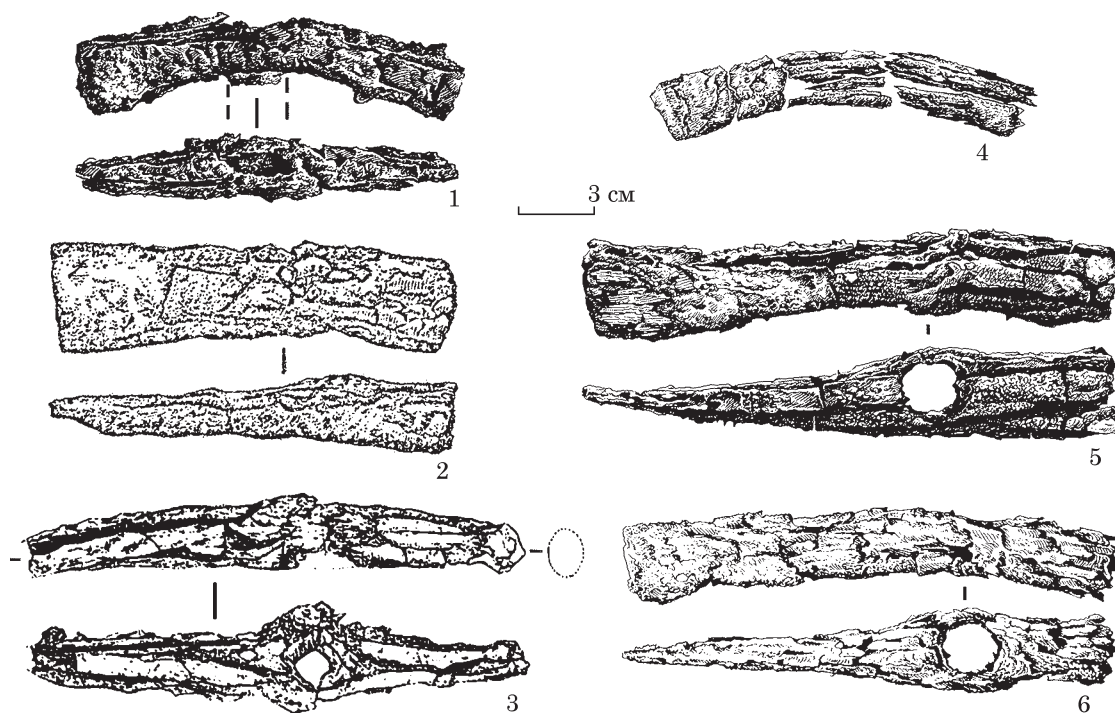

Рис. 9. Бойові сокири з поховальних комплексів скіфських войовниць: 1 — с. Глине, курган 14, поховання 2; 2 — с. Володимирівка, курган 3, поховання 1; 3 — с. Скельки, могила 13; 4 — с. Глине, курган 54, поховання 3; 5 — с. Глине, курган 31, поховання 1; 6 — с. Глине, курган 26, поховання 1

мокутного провуха, розташованого в центрі, до лез (рис. 9: 1). Її відрізняють і невеликі розміри — 14,6 см. Отже більшість сокир жінок належить до 2 типу II відділу цих виробів: легких однолезових із вигнутою спинкою і одна — до 3 типу цього ж відділу — дволезових симетричних. Типологічно та за розмірами всі ці сокири цілком відповідають зразкам, які походять з інших скіфських могил Європейської Скіфії.

У двох похованнях вдалося достовірно зафіксувати дерев'яні ручки бойових сокир. В одному випадку довжина сокирища дорівнювала 45 см (с. Глине курган 26/1), у другому — 67 см (с. Володимирівка курган 3/1). Обидві сокири лежали сокирищем вниз (у бік стоп).

Огляд розміщення сокир у просторі могил показав різноманітність його варіантів — за головою (с. Скельки поховання 13) або ліворуч від голови (с. Глине курган 26/1), на рівні правого коліна (с. Глине курган 31/1) або правої гомілки (с. Глине курган 54/3); на рівні лівого стегна (с. Глине курган 14/2) або лівого плеча (с. Володимирівка курган 3/1). Очевидно, що чітких канонів щодо розташування сокир відносно небіжчиць не було.

Щодо визначення соціального статусу жінок із сокирами, зупинюсь на кількох момен-тах. 1) Розгляд типів поховань засвідчив, що у п'яти випадках (враховуючи і ґрунтову могилу) вони були основними, і до того ж три з них були єдиними в кургані. Тобто саме для них зводили окремий насип. І ще одна могила була бічною, правдоподібно, синхронною основній. 2) У п'яти випадках поховання одноосібні і лише в одному

(с. Скельки, поховання 13) йдеться про асинхронне захоронення — більш ранне чоловіка та значно пізніше жінки з немовлям. 3) Насипи курганів вирізняються невеликими розмірами — від плям до 0,65 м при діаметрі від 8,0 до 20,0 м. І лише один насип (с. Глине курган 14/2) має відносно більші розміри: висота його 1,3 м при діаметрі 26,0 м. 4) Речовий супровід характеризується певною скромністю (доволі обмежені асортимент та кількісні показники). Втім у двох комплексах (с. Глине курган 14/2 і 31/1) наявні імпортовані бронзові люстра та прикраси з дорогоцінних металів: срібні (пара сережок) та золоті (пара сережок і 13 нашивних платівок), відповідно. Отже, сукупність розглянутих вище ознак поховальних комплексів засвідчує, що скіфські войовниці — володарки сокир були переважно представницями середнього стану суспільства номадів. Тож розглядати сокири як маркер високого соціального рангу небіжчика навряд чи коректно. Хіба що йдеться про т. зв. парадні або церемоніальні сокири-клевіці з різноманітним декором.

Ревізія асортименту заупокійного супроводу дозволяє відзначити кілька особливостей. 1) Лише в одній могилі (с. Глине курган 14/2) зброю репрезентовано єдиною сокирою. До решти наборів долучено стріли (від двох до 59), крім того, до комплектів входили дротик (с. Скельки поховання 13) і дерев'яний щит (с. Глине курган 31/1). 2) У п'яти могилах (за винятком набору з с. Глине курган 14/2) були наявні різні металеві елементи кінської зброї. 3) У всіх наборах наявні прикраси із намистин

(нашийні або наручні), у трьох — серезки і ще в трьох фібули. 4) До цього варто додати, що для більшості комплектів речового супроводу саме могильника біля с. Глине є характерними досить скромні кількісно набори стріл (у нашому випадку від двох до 11) і набори намистин у браслетах (від двох до 12), і одночасно великі (на відміну від комплектів з могил Нижньодніпровської степової групи) сервізи різноманітного посуду.

Вік смерті жінок, похованих із сокирами, визначається в інтервалі від 20 до 35 років. Це відповідає загальним показникам віку воїниць, відміченим для скіфського населення Степового Причорномор'я (Круц 2017, с. 137). Висока смертність жінок у молодому віці (20—35 років) є показовою для багатьох палеопопуляцій.

Є ще один аспект, на якому варто зупинитися — призначення або сфера використання сокир, що співвідносяться зі скіфами загалом і зі скіфськими воївницями зокрема. Спираючись на висловлені свого часу думки А. І. Мелюкова про те, що бойові сокири явно мали другорядне значення для скіфського війська (Мелюкова 1964, с. 66), та Г. М. Курочіна (1993) про те, що до 4 ст. до н. е. вони вже практично виходять з ужитку в Європейській Скіфії; В. П. Ніконоров розглядає скіфські сокири у ритуально-символічній площині. На його погляд, оскільки практично всі сокири на теренах Скіфії походять із поховань, їх можна вважати сакралізованими предметами, навмисно розміщеними там з певною ритуальною метою. І додатковими характеристиками до їхньої сакральності у межах поховального обряду додаються: 1) парадний вигляд самої зброї як знаку влади та високого соціального стану; 2) специфічне, спочатку навмисне розміщення у могильних спорудах; 3) жіноча стать небіжчиць, що супроводжуються похованням сокир (Ніконоров 2015, с. 396, 398—399).

З приводу *першої запропонованої характеристики* відзначу, що йдеться здебільшого про т. зв. парадні або церемоніальні клевиці і чекани, декоровані високохудожніми зображеннями або прикрашені золотими стрічками, із могил представників скіфської еліти. До того ж, сам автор поділяє думку колег про те, що такі сокири поєднували функції церемоніальної та бойової зброї (Ніконоров 2015, с. 399—401). То ж про ординарні залізні бойові сокири в цьому випадку взагалі не йдеться. *Друга характерна риса* сакралізації скіфських сокир, за В. П. Ніконоровим, — їхнє специфічне розміщення в могилах. Автор згадує парадний клевиць з Бердянського кургану, що висів на гаку, та залізну двосічну сокиру з поховання 43 Миколаївського могильника, яку встромили в дно могили (тобто залишили в «робочому стані») і при цьому припускає, що «обрядові дії, вчинені в обох цих випадках, крім власне

наміру забезпечити небіжчиків необхідною їм зброєю у потойбіччі, переслідували ще й певні цілі магічного характеру» (Ніконоров 2015, с. 402). Тобто знову допускається двоїста роль сокир. Утім, нагадаю, що сокири, як от і зразки зброї інших типів, локалізувалися у різних частинах могил відносно небіжчиків та небіжчиць — частіше обабіч тіла (вздовж руки або вздовж стегна), проте добре відомі й інші варіанти розміщення — за головою чи поруч із нею, у ногах, поперек тіла, або в куті могили. До речі, в скіфських жіночих могилах обряд встромлення саме залізної сокири в підлогу (як магічний ритуал) не зафіксований жодного разу. І *третьою характерною рисою* ритуального шанування сокир — співвідношення їх із жіночими поховальними комплексами. Тут йдеться про те, що сокири — вкрай рідкісні знахідки у жіночих могилах, причому вони мають розглядатися як знаки приналежності їх власниць до високого соціального стану, зважаючи на наявність дорогих та / або численних речей у могилі. З урахуванням сокири з поховання 2 кургану 14 біля с. Глине, де іншої зброї не було, пропонується вважати таку річ престижним вотивом, який належав, найімовірніше, жриці ніж воївниці. Як непряме підтвердження ритуального характеру покладання бойових сокир до скіфських жіночих поховань наводиться факт наявності сокир серед інвентарю поховань знатних сарматок (Ніконоров 2015, с. 403—405). Тут хочу ще раз нагадати, що, по-перше, параметри поховальних споруд та кількісно-якісний склад речового супроводу скіф'янок із сокирами свідчать, що вони були переважно представницями середнього стану суспільства номадів. І, по-друге, що згадане вище поховання 2 є єдиним з шести жіночих могил, де сокира була єдиним предметом озброєння. В решті могил наявні стріли, а в двох із них ще й дротик і щит. А це, на мою думку, підтверджує приналежність власниць сокир саме до військового стану.

Підсумовуючи розгляд питання про призначення бойових сокир з жіночих могил, зазначу наступне. По-перше, навряд чи можна говорити про сакральний характер ординарних залізних бойових сокир. До числа сакральних або ритуальних, імовірно, належать оригінальні художньо оформлені клевиці та топірці-скіпетри, які відрізняються витонченістю та явною втратою первісної функції за рахунок посилення декоративного оформлення. Проте в жіночих могилах такі речі не відомі. По-друге, звичайні бойові сокири не є ознакою високого соціального статусу і тим більше інсигнею влади. Найімовірніше, вони відзначають певний військовий, а не майновий стан. По-третє, в розташуванні сокир у просторі могил не простежується чіткого регламенту, отже за такого розмаїття варіантів локалізації не йдеться про специфічні магічні дії, а лише про звичний ри-

туал покладання особистих речей небіжчика для подорожі у потойбіччя як один з елементів усталеного похоронного обряду.

Хронологічно поховальні комплекси скіфських жінок з бойовими сокирами розподіляються на дві частини: могили Нижньодніпровської степової групи датуються 4 ст. до н. е., в той час як могили Дунай-Дністровської степової групи — у межах останньої чверті 3 — першої половини 2 ст. до н. е.

Висновки. Отже, наведені вище дані та аргументи дозволяють відзначити кілька важливих, на мій погляд, моментів.

1. Усі сокири з поховань скіфських войовниць залізні. Типологічно та за розмірами вони цілком відповідають зразкам з інших скіфських могил Європейської Скіфії.

2. Розміщення сокир у просторі могил демонструє різноманітність його варіантів. Це означає, що чітких канонів розташування цієї зброї відносно небіжчиць не було (утім як і в могилах чоловіків).

3. Характер (переважно основні та одноосібні) і розміри поховань, а також асортимент і кількість речей у них свідчать, що скіфські володарки сокир були переважно представницями середнього стану суспільства номадів.

4. Вік жінок, яких поховали із сокирами, визначається в межах 20–35 років. Тобто йдеться про найбільш активних учасниць військових формувань, які могли брати участь у ближньому бою.

5. У могилах жінок знайдені лише ординарні залізні сокири, зазвичай у наборах з іншою зброєю, переважно стрілами. Витончені та художньо оформлені клевці або сокири-скіпетри, які слугували символами високого соціального стану та влади, у жіночих могилах не відомі.

6. Сокири з жіночих та чоловічих поховальних комплексів хронологічно не відрізняються.

7. Залізні бойові сокири з жіночих могил, поряд з іншими видами зброї, очевидно, використовувалися за своїм прямим призначенням. Вони не стосувалися інсигній влади, а позначали належність жінок до військового стану.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запорожье: ЗГУ.
- Бессонова, С. С. 1984. О культе оружия у скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 3-21.
- Бехайм, В. 1995. *Энциклопедия оружия (руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.)*. Перевод с немецкого А. А. Девель и др. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург оркестр.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Вознесенская, Г. А., Недопако, Д. П. 1978. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 21-27.
- Грицюк, В. М. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Чернівці: Місто.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 27-52.
- Ильинская, В. А. 1982. Изображения скифов времени переднеазиатских походов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 38-47.
- Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев: О. Філюк.
- Курочкин, Г. Н. 1993. Богиня с зеркалом и герой с секирой (к проблеме антропоморфизации скифского искусства). В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева*. Новочеркасск, с. 68-91.
- Литвинова, Л. В. 2011. Антропологический материал из грунтового могильника Скульки. В: Попандопуло, З. Х. *Скифский грунтовый могильник Скульки*. Запорожье: ЗОКМ, с. 91-113.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.
- Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянского кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.
- Никоноров, В. П. 2015. Культ боевых топоров у древних ираноязычных народов: скифы Северного Причерноморья. В: Никоноров, В. П., Алёшин, В. А. (ред.). *Академическое востоковедение в России и странах ближнего зарубежья (2007–2015): Археология, история, культура*. Санкт-Петербург: Контраст, с. 395-424.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII–III вв. до н. э.* Москва: Метео.
- Погребова, М. Н. 1969. Железные топоры скифского типа в Закавказье. *Советская археология*, 2, с. 179-188.
- Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 103-119.
- Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)*. Киев: ИА НАН Украины.
- Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скульки*. Запорожье: ЗОКМ.
- Синика, В. С., Алемша, А. Н. 2000. Женские погребения с оружием позднескифского могильника у с. Глиное. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (материалы полевого семинара)*. Тирасполь: Приднестровский государственный университет, с. 43-46.
- Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2014. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV — II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Юаньник, 26–29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ИОНЦ РАН, с. 345-366.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2012. Скифский могильник III–II вв. до н. э. у

с. Глиное на левобережжє Нижнього Днестра (предварительные итоги исследования). В: Тельнов, Н. П. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III–II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский госуниверситет им. Т. Г. Шевченко, с. 5-15.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III–II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Фіалко, Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

Черненко, Е. В. 1980. Скифские боевые топоры (Типология и происхождение). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.)*. Днепропетровск: ИА АН УССР, с. 88.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Шелехань, О. В. 2010. Зображення бойових сокир на антропоморфних стелах скіфського часу. В: *Проблеми історії та археології України: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції (28–29 жовтня 2010 г.)*. Харків: НТМТ, с. 36-37.

Шелехань, О. В. 2012а. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3-13.

Шелехань, О. В. 2012б. Історія дослідження виробництва бойових сокир скіфського типу. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 58-60.

Шелехань, О. В. 2016. Поховання скіфських воїнів із сокирами з любимівського могильника (за матеріалами Каховської експедиції). *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 15-28.

Шрамко, Б. А., Фомін, Л. Д., Солнцев, Л. О. 1970. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза і сталі. *Археологія*, XXIII, с. 40-58.

Шрамко, И. Б. 1989. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время. В: *Проблеми охорони та використання пам'яток археології в Донбасі. Тезиси докладів конференції*. Донецьк: ДОКМ, с. 149-150.

Шрамко, И. Б. 1994. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. *Древности*, 1, с. 43-57.

Шульц, П. Н. 1976. Скифские изваяния. В: Соколовский Н. И., Брашинский И. Б. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 218-231.

Cernenko, E. V. 1983. *The Scythians, 700–300 BC*. Osprey Military Men-at-Arms Series, 137. London: Osprey.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnaniensis*, XXII, p. 29-47.

Nikonorov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4, p. 179-232.

REFERENCES

Andruk, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Bessonova, S. S. 1984. О культе оружия у скифов. In: Черненко, Е. В. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-21.

Bekhaïm, V. 1995. *Entsiklopediia oruzh'ia (rukovodstvo po oruzhievedeniiu. Oruzheinoe delo v ego istoricheskom razvitiu ot nachala srednikh vekov do kontsa XVIII v.)*. Perevod s nemetskogo A. A. Devel i dr. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg orkestr.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 140-156.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materiale skifskikh mogilnikov IV–III vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Voznesenskaia, G. A., Nedopako, D. P. 1978. Tekhnologiya proizvodstva metallicheskikh izdelii Trakhtemirovskogo gorodishcha. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 21-27.

Hrytsiuk, V. M. 2009. *Viisko skifu (ozbroiennia, orhanizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Chernivtsi: Misto.

Illinska, V. A. 1961. Skifski sokry. *Arkheolohiia*, XII, s. 27-52.

Illinskaia, V. A. 1982. Izobrazheniia skifov vremeni peredneaziatskikh pokhodov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 38-47.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kyiv: O. Filiuk.

Kurochkin, G. N. 1993. Boginia s zerkalom i geroi s sekiroi (k probleme antropomorfizatsii skifskogo iskusstva). In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Skifia i Bospor. Arkheologicheskie materialy k konferentsii pamiati akademika M. I. Rostovtseva*. Novocherkassk, s. 68-91.

Litvinova, L. V. 2011. Antropologicheskii material iz gruntovogo mogilnika Skelki. In: Popandopulo, Z. Kh. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: ZOKM, s. 91-113.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*. Moscow: Nauka.

Murzin, V. Yu., Fialko, O. Ye. 1998. Zbroia z Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-112.

Nikonorov, V. P. 2015. Kult boevykh toporov u drevnikh iranoiazychnykh narodov: skify Severnogo Prichernomoria. In: Nikonorov, V. P., Alekshin, V. A. (ed.). *Akademicheskoe vostokovedenie v Rossii i stranakh blizhnego zarubezhia (2007–2015): Arkheologiya, istoriia, kultura*. Sankt-Peterburg: Kontrast, s. 395-424.

Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII–III vv. do n. e.* Moscow: Meteo.

Pogrebova, M. N. 1969. Zheleznye topory skifskogo tipa v Zakavkaze. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 179-188.

Polin, S. V. 1984. Zakhronenie skifskogo voina-druzhinika u s. Krasnyi Podol na Kheronshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 103-119.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utliukского mezhdurechia (v Severo-zapadnom Priazove)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: ZOKM.

Sinika, V. S., Alemsha, A. N. 2000. Zhenskie pogrebeniia s oruzhiem pozdneskifskogo mogilnika u s. Glineo. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i drevnie kultury Podnestrovia (materialy polevogo seminar)*. Tiraspol: Pridneprovskii gosudarstvennyi universitet, s. 43-46.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2014. Kompleks vooruzheniia i predmetov voinskogo snariazheniia iz skifskogo mogilnika kontsa IV — II vv. do n. e. u s. Glineo v Nizhnem Podnestrove. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (Kagalnik, 26–29 aprelia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN, s. 345-366.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2012. Skifskii mogilnik III–II vv. do n. e. u s. Glineo na levoberezhze Nizhnego Dnestra (predvaritelnye itogi issledovaniia). In: Telnov, N. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria III–II vv. do n. e.* Tiraspol: Pridnestrovskii gosuniversitet im. T. G. Shevchenko, s. 5-15.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III–II vv. do n. e. u s. Glineo*. Tiraspol: Stratum plus.

Fialko, E. E. 2013. Seriiia pogrebenii amazonok iz Nizhnego Podneprovnia. *Stratum plus*, 3, s. 203-222.

Chernenko, E. V. 1980. Skifskie boevye topory (Tipologiya i proiskhozhdenie). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978–1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR (Dnepropetrovsk, april 1980 g.)*. Dnepropetrovsk: IA AN USSR, s. 88.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki stepei Severnogo Prichernomor'ia*. Kyiv: Naukova dumka.

Shelekhan, O. V. 2010. Zobrazhennia boiovykh sokyr na antropomorfnykh stelakh skifskoho chasu. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (28–29 oktiabria 2010 g.)*. Kharkov: NTMT, s. 36-37.

Shelekhan, O. V. 2012a. Boiovi sokyry skifskoho typu z Pivnichnogo Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-13.

Shelekhan, O. V. 2012b. Istoriia doslidzhennia vyrobnytstva boiovykh sokyr skifskoho typu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 58-60.

Shelekhan, O. V. 2016. Pokhovannia skifskykh voyniv iz sokyramy z liubymivskoho mohylnyka (za materialamy Kakhovskoi ekspeditsii). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 15-28.

Shramko, B. A., Fomin, L. D., Solntsev, L. O. 1970. Tekhnika vyhotovlennia skifskoi nastupalnoi zbroi iz zaliza i stali. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 40-58.

Shramko, I. B. 1989. Izgotovlenie toporov i tesel u le-sostepnykh plemen basseina r. Vorskly v skifskoe vremia. In: *Problemy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov konferentsii*. Donetsk: DOKM, s. 149-150.

Shramko, I. B. 1994. Razvitie kuznechnogo remesla u plemen basseinov Vorskly i Psla v skifskuiu epokhu. *Drevnosti*, 1, s. 43-57.

Shults, P. N. 1976. Skifskie izvaianiia. In: Sokolskii N. I., Brashinskii I. B. (ed.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiya antichnogo mira. Sbornik pamiati B. V. Farmakovskogo*. Moscow: Nauka, s. 218-231.

Cernenko, E. V. 1983. *The Scythians, 700–300 BC*. Osprey Military Men-at-Arms Series, 137. London: Osprey.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

Nikonov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4, p. 179-232.

O. Ye. Fialko

BATTLE AXES OF AMAZONS OF EUROPEAN SCYTHIA

Weapons are one of the most important elements of the material culture of the North Pontic nomads. Archaeological finds from the steppe kurhans testify that the Scythians were armed with bows and arrows, spears and javelins, slings, swords and daggers, battle axes, horseman's picks (pick axe), hammers and maces. However, not all types of weapons were equally common, and battle axes were less popular.

Relatively few battle axes came from burial assemblages on the territory of European Scythia — from 50 to 100 items, according to the data of various researchers. By morphological features, two groups are distinguished: battle axes (three divisions) and axes with

hammers (two divisions). The length of the wooden handles in most cases is about 50–70 cm. Battle axes are known in Scythian burial sites from the 7th to the 2nd century BC. Finds of early specimens are correlated mainly with antiquities of the Forest Steppe, while later specimens are concentrated in the central part of the territories of European Scythia. Until recently, it was believed that this type of weapon marked only male Scythian burials, however, the presence of axes in several female burials proves otherwise.

The use of axes by the Amazons is mentioned in the works of several ancient authors, the works of ancient art demonstrate this phenomenon as well. According to archaeological materials, battle axes were found in only six (2 %) women's graves: two in the Lower Dniester Steppe Group and four in the Lower Dniester Steppe Group. An examination of the burial complexes of Scythian female warriors with axes made it possible to note several characteristic features.

1. All axes are iron. Five of them have a single blade, from 16.5 to 22 cm long. And only one axe has a double blade. It is also stand out by its small size — 14.6 cm. Typologically and in terms of size, all these axes fully correspond to samples from other Scythian graves of European Scythia.

2. An examination of the placement of axes in the graves showed a variety of its options. This means that there were no clear canons for the location of axes regarding the dead.

3. The nature and size of the burials, as well as the assortment and number of grave goods testify that Scythian female warriors armed with axes were mainly representatives of the middle class of nomadic society.

4. The age of women who were buried with axes is determined to be between 20 and 35 years old. This means that we are talking about the most active members of military units.

5. Only ordinary iron axes were found in women's graves, usually in sets with other weapons, mainly arrows. Gala and artistically decorated pick axes or sceptre axes, which served as symbols of high social status and power, are not known in women's graves.

6. Axes from women's graves typologically and chronologically do not differ from those found in men's graves.

Therefore, iron axes from women's graves, along with other types of weapons, were obviously used for their intended purpose. They were not part of the insignia of power but marked the belonging of women to the military state.

Keywords: weapons, axes, graves, the Amazons, European Scythia.

Одержано 23.04.2023

ФІАЛКО Олена Євгенівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FIALKO Olena Ye., Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266,

e-mail: ofialka@ukr.net.